

YOHANAN PETROVSKY-SHTERN The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe

Princeton: Princeton University Press, 2014. 448 p.

ISBN 978-0691160740

Нова книжка американського історика Йоханана Петровського-Штерна відступає від історіографічного тренду. Найвідоміші монографії останніх років охоплюють періоди трансформацій східноєвропейського єврейства, зосереджуючи свою увагу на соціокультурній модернізації й політичній організації євреїв у різних країнах і регіонах, а також на державній політиці щодо єврейського питання. Авторами таких праць є, наприклад, Ізраель Барталь¹, Джон Клієр², Йонатан Френкель³, Натаніель Дойч⁴, Джефрі Вейдлінгер⁵, Джошуа Шейнз⁶, Саймон Рабінович⁷, Анна Штерншиш⁸, та й сам Петровський-Штерн⁹. У новій книжці він обрав за об'єкт дослідження ранньомодерне єврей-

¹ Див. книжку Барталя про соціально-економічне становище євреїв у колишній Речі Посполитій, його дальші соціокультурні перетворення та спроби урядових реформ: Ізраель Барталь, *От общины к нации. Евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг.*, пер. А. Сметанникова и Г. Зелениной (Москва: Мосты культуры/Гешарим, 2007).

² Див. його працю про появу єврейського питання й те, як його осмислювали імперський уряд і російська громадськість: Джон Клієр, *Россия собирает своих евреев: происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825*, пер. Н. Лужецкой (Москва–Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим, 2000); John D. Klier, *Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2005).

³ Див. працю Френкеля про появу масової «єврейської політики» в Російській імперії та про її висвітлення в літературі: Jonathan Frankel, *Crisis, Revolution and the Russian Jews* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2009).

⁴ Див. його монографію про те, як російсько-єврейська інтелігенція етнографічно осмислювала «свій» народ на початку ХХ ст.: Nathaniel Deutsch, *The Jewish Dark Continent. Life and Death in the Russian Pale of Settlement* (Cambridge and London: Harvard University Press, 2011).

⁵ Див. його книжку про публічну культуру російського єврейства початку ХХ ст.: Jeffrey Veidlinger, *The Jewish Public Culture in the Late Russian Empire* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2009).

⁶ Див. працю Шейнза про «єврейську політику» та вибори в австро-угорській Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Joshua Shanes, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia* (New York: Cambridge University Press, 2012).

⁷ Див. його монографію про автономізм як провідну ідейну течію єврейського «діаспорного націоналізму» в Російській імперії: Simon Rabinovitch, *Jewish Rights, National Rites: Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia* (Stanford: Stanford University Press, 2014).

⁸ Див. її книжку про ідеологічні й побутові перетворення колишніх містечкових євреїв: Anna Shternshis, *Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2006).

⁹ Попередні свої праці науковець присвятив службі євреїв в імперській армії й життєвим стратегіям українських поетів єврейського походження: Йоханан Петровський-Штерн, *Евреи в русской армии: 1827–1914* (Москва: Новое литературное обозрение, 2003); Yohanan Petrovsky-

ське суспільство — єврейське містечко «як воно є» до соціальних трансформацій. Автор зосередився, по-перше, на періоді від 1790-х до 1830-х рр., коли Правобережжя ввійшло до складу Російської імперії й перебувало в ній як уламок Речі Посполитої, якого майже не торкався поступ. Однак подекуди Й. Петровський-Штерн виходить за межі цих хронологічних рамок, доходючи до 1850-х рр. По-друге, він описує терени Правобережної України, де не було сучасних великих міст, окрім Києва, в якому євреям було заборонено постійно проживати. До того ж Правобережжя не може не зацікавити українського — або «україноорієнтованого», як чиказький киянин Петровський-Штерн, — історика, котрий має доступ до архівів у Києві й обласних центрах Правобережжя.

Модернізаційні зміни сталися пізніше. По-перше, після Листопадового повстання 1830—1831 рр. було активізовано русифікацію західних губерній, що відтоді охоплювала не тільки адміністративний апарат і судову систему, а й систему освіти та релігійні справи. По-друге, 1844 р. Микола I скасував кагальний устрій єврейських громад. По-третє, воцарившись у 1855 р., Олександр II розпочав лібералізацію імперії Романових, шукаючи відповіді на єврейське питання як комплексну проблему «вписування» євреїв у російське суспільство. По-четверте, після визволення селян у 1861 р. українці (якщо йдеться про Правобережжя) стали переселятися із сіл до міст і містечок, конкуруючи з євреями. По-п'яте, через дальший промисловий переворот і спорудження залізниць містечкові кустарі збанкрутіли, а торгівлю було переорієнтовано на великі індустріальні міста на кшталт Києва й Одеси. Саме тому підзаголовок книжки — «Нова історія єврейського життя у Східній Європі», бо «стара історія» описує зміни й висвітлює традиційне єврейське життя не саме собою, а крізь призму його наступної руйнації та подальшої ностальгії за втраченою молодістю бідоласних представників безталанного єврейського народу.

У вступній частині автор показує, чим був тодішній штетл (1—27). Заголовок книжки, «Золотий вік штетлу», відбиває, що наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. ефективно функціонували соціально-економічні практики часів Речі Посполитої, де були розповсюджені приватновласницькі населені пункти без міського самоврядування — містечка-штетли, що з них деякі (Бердичів, Біла Церква й Умань) розміром переважали міста. Міський характер штетлів визначало численне єврейське населення, котре подекуди мало абсолютну кількісну перевагу серед містечкових мешканців і жило з міських занять — доморобного ремесла та дрібної торгівлі.

Перший розділ, «Росія відкриває свій штетл» (29—55), описує, як імперська бюрократія й російська громадськість дізналися про єврейські містечка Захід-

Shtern, *The Anti-Imperial Choice. The Making of the Ukrainian Jew* (New Haven and London: Yale University Press, 2009).

ного краю¹⁰ загалом і Південно-Західного краю¹¹ зокрема. «Колумбами» містечок ставали столичні урядники й місцеві чиновники, котрі працювали над інкорпорацією Західного краю до адміністративної системи імперії, а також російські мандрівники. На «відкриття» єврейського населення колишньої Речі Посполитої вплинула й російсько-французька війна 1812 р., в якій євреї допомагали російській армії. Для російських чиновників і мандрівників місцеві євреї були особливою групою підданих, але не культурно іншими людьми. Зазначимо, що це контрастувало з тим, як австрійські чиновники намагалися на зламі XVIII–XIX ст. класифікувати населення Галичини за соціокультурними ознаками, поділивши його на екзотичних євреїв, «відсталих» польських шляхтичів і ще «відсталіших» русинських (себто українських) селян¹². На жаль, Й. Петровський-Штерн не розглядає польські й західноєвропейські просвітницькі тексти про євреїв регіону. Принагідно згадаю орієнталістський опис населення Правобережжя від Оноре де Бальзака, котрий бачив перед собою переважно євреїв, але розмірковував про моральність і щастя місцевих «російських» (а насправді – українських) селян¹³. Подібні свідчення неминуче впливали на російські візії. Недарма ж великий поет і міністр юстиції Гаврила Державін засновував свій проект перебудови єврейського життя на ідеях Просвітництва, зокрема в редакції *маскілім* – напівсвітських єврейських просвітників¹⁴.

У наступних розділах книжки розглянуто окремі сторони містечкового єврейського життя. Розділ про контрабанду названий «Незаконна свобода» (57–89), позаяк поява нових кордонів між Росією, Австрією та Пруссією всередині колишньої Речі Посполитої автоматично змушувала багатьох єврейських торговців постійно долати кордони, себто ставати контрабандистами. Звісно, з контрабанди жили і християни, і євреї разом із християнами. Утім саме «єврейську контрабанду» місцеві чиновники, ба навіть сам міністр фінансів Єгор Канкрін, вважали за загрозу для імперського бюджету. Напевно, звідти й почалася російська стереотипізація євреїв як іншокультурної загрози.

¹⁰ *Западным краем* у російському бюрократичному лексиконі називали дев'ять губерній, приєднаних од Речі Посполитої: Віленську, Ковенську, Гродненську, Мінську, Могильовську, Вітебську, Київську, Подільську й Волинську. А польська громадськість називала ці терени *Kresy Wschodnie* (східні кордони).

¹¹ *Юго-Западным краем*, або *Kresami Południowo-Wschodnimi*, або *Правобережною Україною* росіяни, поляки й українці відповідно називали терени Київської, Подільської та Волинської губерній і, відповідно, Київського генерал-губернаторства, що існувало з 1832 до 1915 рр.

¹² Див.: Франц А. Дж. Шабо, “Перші враження австрійців про міжетнічні відносини на Галичині: випадок губернатора Антона фон Пергена”, у *Полін: дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. Вибрані статті*, за ред. Е. Полоньски, упор. Л. Фінберг (Київ: Дух і літера, 2011), 59–73.

¹³ Оноре де Бальзак, “Письмо о Киве”, пер. В. Мильчиной, *Лінакоотека* 13/14 (2002), <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/ECCE/BALZAC.HTM>.

¹⁴ Клиер, *Россия собирает своих евреев*, 294–312.

Наступний розділ присвячено ярмарковій торгівлі (91–119). Кожне значне місто й велике містечко Правобережжя славилося своїми ярмарками, прив'язаними до християнських свят. Чільними гравцями на ярмарковій арені були євреї – усюдисущі посередники між містом і селом, між країнами та краями. Губернська адміністрація втручалася в торгівельну справу. Зазвичай цей вплив був позитивним: урядники засновували нові ярмарки. Однак був і негативний приклад: місцева адміністрація намагалася перенести центр ярмаркової торгівлі з приватновласницького містечка Бердичева до губернської столиці Житомира, певна річ, безуспішно. Торгівельна діяльність євреїв покликала до життя стереотип про євреїв-гешефтарів, а їдишські слова *гешефт* (прибуток) і *гендель* (торгівля) перейшли до мов сусідніх слов'янських народів (117–119).

Далі доходить черга до розділу «Право пити» (121–149)¹⁵, оскільки це «право» забезпечували євреї-корчмарі й шинкарі. До речі, не тільки для українців і поляків, а й для самих євреїв. Історія виробництва міцних напоїв і торгівлі ними переповнена епізодами боротьби за монополізацію величезних доходів од цієї справи. Річ у тім, що в містечках і селах *пропінація* (монополія на продаж горілки) належала польським землевласникам, а в решті населених пунктів – державі, що призводило до конкуренції між шляхтичами й чиновниками, хоча в будь-якому разі продавцями горілки були євреї. Самі євреї – як продавці, так і споживачі – боролися між собою та з продавцями-монополістами за право на дешеву чарку. Іноді містечкові євреї влаштовували справжні бойкоти під загрозою *херему* (відлучення від єврейської громади) для тих із-посеред своїх сусідів-одноплемінників, хто намілювався купити дорогу горілку в ненависного монополіста.

Поза увагою автора, на жаль, опинився стереотип про тверезих євреїв і селян-п'яниць. Стереотипізація була обоюдною: євреї вважали себе тверезими, а *гойб*, тобто, в цьому випадку, селян слов'янського походження – схильними до пияцтва, хоч і самі євреї полюбили випити. А освічені росіяни й поляки звинувачували «тверезих» євреїв, що вони споюють місцевих селян, «забуваючи», що основний прибуток від продажу горілку мали польські аристократи¹⁶.

Неодмінною частиною містечкового життя було побутове насильство серед самих євреїв, а також насильство, що над ними чинили носії влади: польські шляхтичі й російські чиновники. Цьому відведено окремий розділ – «Насильство проти гідності» (151–180). Прикметним відбитком цієї жорстокості стали

¹⁵ Український читач може ознайомитися із цим розділом завдяки журнальній публікації перекладу: Йоханан Петровський-Штерн, «Право на чарку: корчми, шинкарі й горілочана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790–1840)», пер. М. Климчука, *Judaica Ukrainica* 3 (2014): 58–79.

¹⁶ Про стереотипи щодо того, як євреї й поляки вживали алкоголь, див.: Glenn Dynner, *Yankel's Tavern: Jews, Liquor, and Life in the Kingdom of Poland* (New York: Oxford University Press, 2014), 24–38.

єврейські лайки з побажаннями усіляких негараздів, засновані на запозиченнях зі слов'янської лексики (179–180).

Новиною російського владарювання була сучасна система правосуддя. Російські поліціанти не дискримінували євреїв, ставлячись до них як до будь-яких підданих, що виявлялося в етнічно нейтральних описах євреїв-злочинців. Російський суд самі євреї вважали за справедливіший, ніж «свій» кагальний суд. А головне, російські судді успішно захищали євреїв од свавілля польських землевласників (181–211). Цей розділ, «Злочин, кара та сподівання на справедливість», показує, що з наступного періоду, від середини XIX ст., змінилися не лише євреї, а й держава, котра почала їх іншувати.

Роль сім'ї розглянуто в розділі «Сімейні справи» (213–241). Традиційна єврейська родина, як наголошує Й. Петровський-Штерн, ґрунтувалася не тільки на приписах юдаїзму, а й на економічних інтересах. Адже міцність сімейних зв'язків була запорукою успіху у справах. Заможні купецькі сім'ї намагалися не ділити майно, щоби не знищувати свій бізнес, а тому в таких родинах діти й онуки не покидали батьків і мешкали з ними в одному будинку. Натомість сім'ї пересічних ремісників склалися лише з подружжя й дітей. Особливістю єврейських родин була велика роль жінки, котра несла на своїх плечах і хатнє господарство, і комерційні справи. Важливим складником подружнього життя був «кошерний» секс. При синагозі кожного містечка діяла *миква* – ритуальний басейн, який жінки мали обов'язково відвідувати після місячних, щоби підтримувати «ритуальну чистоту», котра робила дозволеними й бажаними інтимні стосунки між чоловіком і дружиною.

Специфічній містечковій архітектурі присвячено розділ «Відкритий будинок» (243–271). Штетли були не містом (*штот*) і не селом, а унікальним поєднанням першого та другого. Містечкові єврейські будинки мали складну будову з різноманітними галереями та прибудовами. У містечкових оселях поряд із господарями мешкала домашня худоба. Оселі євреїв через високий рівень соціального розшарування в їхньому середовищі бували й найкращими, й найгіршими в містечках. У будинках заможних купців зупинялися на постій російські військовики. Новим віянням часу було намагання представників губернської адміністрації модернізувати міський простір за рахунок будівель, зведених на європейський взірць. Ці зусилля не були даремні: єврейські багатії почали споруджувати для себе суто міські будинки.

Розділ про особливості релігійного життя озаглавлений біблійною цитатою «Якщо я забуду за тебе» (273–303). Внутрішня будова східноєвропейських синагог була подібна до єрусалимського Храму, а казково-розкішні синагогальні розписи теж наближали місцеві синагоги до його величі. Із поширенням хасидизму, містичного напрямку в традиційному юдаїзмі, з 1777 р. окремі групи побожних євреїв почали переселятися до Святої Землі. Східноєвропейські громади матеріально підтримували своїх мігрантів, які на новому місці молилися й вивчали книжні премудрості, але не заробляли собі на хліб щоденний. Подібні

практики викликали в 1850-ті рр. невдоволення київського генерал-губернатора Іларіона Васильчикова, бо в очах бюрократії євреї мали інтегруватися до російського суспільства, а не очікувати на прихід Месії й відновлення Храму. Проте навряд чи будь-які урядники були спроможні завадити євреям підтримувати своїх одновірців у Палестині.

Євреїв називають народом Книги, тому останній розділ присвячений єврейському друкарству й отримав назву «Книжки народу» (305–339). Наприкінці XVIII ст. польський уряд дозволив євреям безперешкодно засновувати типографії, що стало передумовою для друкарського буму, коли розповсюджені по містечках друкарні видавали тисячі книжок. Однак лише поодинокі заможні люди мали власні бібліотеки на кілька десятків томів. Найпопулярнішими єврейськими книжками були молитовники-сідурі та “Цеена у-реена” – їдишський коментований переклад Танаху для жінок. Доволі поширеними були також видання Талмуда й кабалістичних трактатів. Вони дратували російських урядників і єврейських цензорів – представників маскілім, котрі вбачали в хасидизмі й Кабалі розсадники «фанатизму». Розквіт друкарства тривав до 1836 р., коли Микола I ініціював перевірку єврейських книжок і дозволив існувати лише двом єврейським типографіям: у Житомирі й Вільні, де були центри губернської влади зі спеціальними єврейськими цензорами. Житомирська друкарня належала родині Шапіро, котра заснувала її ще 1790 р. у Славуті. Вона відзначалася відмінною якістю друку й багатотисячними накладами видань, й уславилася виданням «житомирського» Талмуда.

У прикінцевому розділі «Кінець Золотої доби» (341–355) розглянуто чинники, що призвели до занепаду єврейського містечка. Окрім соціально-економічної модернізації й бюрократичної русифікації, про які йшлося на початку рецензії, Й. Петровський-Штерн наголошує на природній причині – спустошливих пожежах 1830–1840-х рр., по яких чимало містечкових євреїв переселилися до міст (348–353). Ця теза, на перший погляд, дивує, позаяк того часу пожежі навряд чи були рідкісним явищем. Напевно, модернізаційні чинники вже почали діяти, а тому пожежі пришвидшили переселення з містечок до міст: замість відновлювати будинок, скажімо, в Умані, простіше було перебраться до Одеси. Далі містечко перетворилося, за словами автора, на «культурний артефакт», що проіснував на манівцях історії до самого Голокосту.

Насамкінець зважимо на незвичайний виклад Й. Петровського-Штерна. Кожний розділ книжки – це *case study* з набором окремих життєвих ситуацій, котре розпочинається якимось цікавим, іноді анекдотичним, випадком, а наприкінці автор або фіксує єврейсько-слов'янські лексичні взаємовпливи, до яких спричинялося містечкове сусідство, або встановлює, як елементи містечкового життя відбивалися в єврейській класичній літературі чи культурі наступних часів. Такий виклад убиває двох зайців: по-перше, дозволяє уникнути надмірного привнесення реалій із часу історика до «часу історії»; а по-друге, робить жвавий до кумедності академічний текст придатним для будь-якого інтелектуального читача, а не лише для фахівця-юдаїста.

Петровський-Штерн не вперше приваблює свою аудиторію захопливим проблемним викладом. Приміром, його книжка «Єврейське питання Леніну» складається з окремих есеїв, які є варіаціями на тему «Ленін, більшовизм, Радянський Союз, євреї та єврейське питання»¹⁷. Подібну будову мають також інші нові монографії: есеїстична «Внутрішня колонізація» Олександра Еткінда¹⁸ й інтелектуальний детектив «Козацький міф» Сергія Плохія¹⁹. Сучасні історики начебто граються зі своїми темами й читачами в інтелектуальні ігри, намагаючись вийти за тісні рамки, яких прийнято дотримуватися «вузьким фахівцям».

Нова праця Й. Петровського-Штерна є значним внеском до історіографії східноєвропейського, зокрема українського, єврейства. До того ж вона не тільки про «старі містечка», а й про «стару імперію», для якої русифікація ще поєднувала бюрократизм²⁰ і просвітництво, а не масову популістську політику й расове іншування євреїв. Проте книжці не вистачає інтелектуального й історіографічного контексту. Чому автор у вступній частині не вдається до міркувань про те, що історики чимало писали про штетл у період його трансформації, не показуючи, якими були містечка до середини XIX ст.? І чому в підсумковій частині він не вказує, бодай у загальних рисах, на міфологізований образ штетлу в сучасній єврейській, і не тільки єврейській, культурі?²¹ Деякі «пазли» цієї культурницької одисеї з'являються тільки на останніх сторінках окремих розділів. Утім, зрештою, зацікавлений минулим читач отримує книжку про «автентичне» містечко зі «старого світу» Східної Європи, знищеного революціями та світовими війнами, але придатного для відстороненої ностальгії й інтелектуальної фантазії²².

Михайло Гаухман

¹⁷ Йоханан Петровський-Штерн, *Єврейський вопрос Ленину*, пер. Т. Менской (Москва: Мосты культуры/Гешарим, 2012).

¹⁸ Александр Эткинд, *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, пер. В. Макарова (Москва: Новое литературное обозрение, 2013).

¹⁹ Сергій Плохій, *Козацький міф: історія та націєтворення в епоху імперій*, пер. М. Климчука (Київ: Laugus, 2013).

²⁰ Про бюрократичне розуміння “обрусіння” як адміністративного впорядкування за Катерини II та пізніше див.: Алексей Миллер, “Русификация или русификации?”, в *Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования* (Москва: Новое литературное обозрение, 2006), 71–72.

²¹ Про міфологізацію “світу єврейських містечок” у єврейській інтелектуальній традиції див.: Мирон Дан, “Литературный образ штетла”, пер. Ю. Бернштейн, *Новое литературное обозрение* 2 (2010): <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/102/dan.html>.

²² Український переклад розділу «Право на чарку» з цієї книжки Йоханана Петровського-Штерна опубліковано у другому томі *Judaica Ukrainica* (2013), с. 58–79.